

ŞEHİRLEŞMEDE İNANCIN ETKİSİ: DİYARBAKIR ÖRNEĞİ

ÖZET

Şehir, sosyo ekonomik ve kültürel hayatın merkezini oluşturan ve kontrol eden bir yapıyı ifade eder. Şehirleşmede o toplumun inanç, kültür ve sanat değerleri en açık görünen öğelerdir. İslâm dini şehirde doğmuş bir cemiyet dinidir. Ortaya koyduğu prensiplerin ve ibadetlerin çoğunun cemaat halinde yapılması ve yaşanması gerektiği için yayıldığı her yerde şehirleşme kriteri hemen ön plana çıkmıştır.

Diyarbakır, çeşitli uygarlıklara ait pek çok tarihi ve kültürel eserleriyle insanlık tarihinin bilinen ilk dönemlerinden itibaren her devirde önemini korumuş bir yerleşim alanıdır. Anadolu'nun bu eski yerleşim yeri, farklı din, dil ve kültüre sahip insanları barındırmıştır yüzyıllarca. Sahip olduğu tarihi ve kültürel mirası, birçok kırılmalar ve savrulmalara rağmen, kısmen de olsa günümüze kadar taşımasını başarabilmiş şehirlerdendir. Her kültür, Ulucami'de olduğu gibi eserlere inanç değerleriyle yoğrulmuş olan kendi kimliğini nakşetmiştir.

XVII. yüzyıl başlangıcında kent, tarih boyunca olduğu gibi bir din ve bilim merkezidir. Çünkü Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine referans veren cami, mescit, külliye, medrese, zaviye, türbe, hamam gibi yapı türleri şehir dokusuna Türk-İslam kimliğini eklemiştir.

Şehir

Şehir bir mekândır. İnsanların uğraşları ve etkinlikleri sonucu ortaya çıkmış, daha çok insanın birbirini bir şekilde etkileyen aktiviteleri ile oluşturdukları geniş bir mekândır. İnsanların karşılıklı etkileşimleri ve ilişkiler ağı şehrin şehir olma kriterlerini belirlediği gibi canlılığını ve sürekli oluş halini de belirler [1]. Diğer taraftan bağlı olduğu toplumun kültürünü çeşitli yönleriyle içinde taşıyan [2] ve aynı zamanda sosyo ekonomik ve kültürel hayatın merkezini oluşturan ve kontrol eden bir yapıyı ifade eder şehir [1]. Bu yönüyle şehirlerde ve şehirleşmede o toplumun inanç, kültür ve sanat değerleri en açık görünen öğelerdir.

Şehir inanç değerlerini gizleyemeyecek kadar büyük ve açık kültürlüdür. Bu yönüyle şehirlere bakarak toplumların her alanda taşıdıkları kıymet, değer ve insan ilişkileri konusunda bir fikir sahibi olabiliriz. Dahası, siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal oluşum ve gelişimler şehirlerde sistemleştiği için şehir uygarlığın, uygarlıkların da merkezi olmuştur.

Alaattin Dikmen

Dicle Ü. İ. F. Din Sosyolojisi
Anabilim Dalı
adikmen16@hotmail.com

Sosyoloji literatüründe; toplum-topluluk ayrımında, toplum gibi tutum ve davranış sergileyenler şehirleşenler, kentlileşebilenlerdir. Sözkonusu tutumlar ise, çevreye, siyasete, aileye, dine ve yasalara yönelik olanlar doğrultusunda şekillenmektedir. Her ne kadar kentleşme ilk etapta nüfussal yoğunluğu çağrışırsa da asıl kentleşme göstergeleri üretim biçimi, doğum ve ölüm oranları, toplumsal örgütlenme ve diğer bireylerle olan ilişkilerde belirleyici olan değerlerdir [3].

İslamiyet, Şehir Ve Şehirleşme

İslâm şehirde doğmuş bir cemiyet dinidir. Ortaya koyduğu prensiplerin ve ibadetlerin çoğunun cemaat halinde yapılması ve yaşanması gerekmektedir. Bu ibadetlerin sonuçları da doğrudan toplumla ilgilidir. Bu itibarla, İslâmiyet'te inancı hayata aktarabilmek, mukim, teşkilâtli bir cemiyet halinde bulunmakla mümkün olagelmıştır. İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte, Müslümanların hâkimiyet alanına giren topraklarda siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok sebepten dolayı hızlı bir şehirleşme faaliyetinin cereyan ettiği, daha önce çadır altında yaşayan bedevî Araplar'ın yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir [4].

Tarihi süreçler itibarıyla bakıldığında İslam şehirciliğinde Müslümanlar sürekli doğallığı, tabii ve fitri oluşu gözetlemiştir denebilir. Çünkü Semavi dinlerin ortak atası olarak kabul edilen Hz. İbrahim'den bu yana inanç sistemlerinde şehirleşme ve şehircilikte doğallık ve doğal denge hassasiyetle korunmaya çalışılmıştır. Mesela, belli bölgelerin, olduğu gibi doğallığı içinde kalması, ağaçlara ve av hayvanları dâhil canlılara dokunulmaması Hz. İbrahim'den beri

Mekke'de bir gelenek ve dini bir emir olarak uygulanmakta idi. Bu uygulamaya hicretten sonra Hz. Peygamber tarafından Medine şehri ve çevresi de dâhil edilmiştir.

Öyle ki muhkem bir kale ile korunmakta olan Taif şehri de daha sonraları bu kervana katılmış bir şehirdir. Yani şehir tabiatın bir parçası olarak düşünülmüş ve geliştirilmiştir. Bu anlayış günümüzdeki milli park uygulamasının benzeri ve daha kapsamlısı olarak düşünülebilir [5].

İslâm'ın şehir hayatını gerektiren en önemli prensibi, cami veya mescit denilen bir mekânın zorunlu olmasıdır. Cuma ve bayram namazları ile beş vakit namazın cemaatle kılınması Müslümanlar için önemli bir vecibe olarak düşünülür. Bu namazlar için bir belde (yerleşim merkezi) veya belde hükmünde bir yerde kılınma zorunluluğu vardır [6]. Görüldüğü gibi namaz ibadeti, özellikle de cuma namazı, yerleşik hayat tarzını gerektiren bir özelliğe sahiptir. Namazların cemaatle kılınması keyfiyeti, tabii olarak bu cemaati içine alacak bir mekânın yani cami ve mescitlerin kurulmasını zarurî kılmıştır. İbadet için mabetlerin kurulması zarureti, yerleşik hayata geçişi gerektiren diğer faktörlerle birleşerek, göçebe ya da yarı yerleşik Müslümanların şehirler inşa ederek, hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinde etkili olmuştur [4].

İslâm çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Orta Asya'dan İspanya'ya, Afrika kıtasından Çine kadar uzanan coğrafya üzerinde, Müslümanlar tarafından kurulmuş veya fetihle birlikte Müslümanların hâkimiyetine geçmiş çok sayıda şehir mevcuttur. Bu kadar geniş bir saha

üzerine serpilmiş İslâm şehirlerinin tümünü veya belirli bir kısmını “İslâm şehri” gibi karakteristik özellikleriyle belirli bir plan tipini ifade eden ortak bir kavramın kapsamında görmek, yani “İslâm şehri” kavramıyla ifade edebilecek bir şehir tipi, bir şehircilik anlayışı kesin sınırlarla belirlenmiş değildir. Bazı araştırmacılar İslâm şehrinin karakteristik özelliği olarak çarşığı gösterirler. Bunun dışında pek çok bakımdan diğer Ortaçağ şehirlerine benzerlik arz ettiği bilinmektedir. Belki temelde çok farklar olmamakla birlikte var olan ayrımı “İslâm Şehri” kavramı yerine “Dârü’l-İslâm” (İslâm Diyarı) kavramı ile ifade etmek daha tutarlı, daha doğru gibi gözükmemektedir. Bir kısım araştırmacılar ise, İslâmiyet’in tam olarak ancak şehirlerde yaşanabileceğini belirterek, İslâm şehrinin Müslümanların hayat anlayışıyla şekillendiğini ve karakteristik özellikleriyle belirli bir İslâm şehri tipinin mevcut olduğunu kabul etmektedirler [4]. Nitekim Müslümanların kurduğu Basra, Kûfe, Fustat, Kayravan, Bağdat, Samarra ve hatta bir İslâm şehri olarak bütün yönleriyle adeta yeniden inşa edilen İstanbul dikkate alındığında Müslümanların inançlarından kaynaklanana değerler sistemiyle örgülenmiş ve şekillenmiş bir şehircilik algısından bahsedilebilir. Ama fetihler yolu ile uzun zamanlı süreçlerde tamamen Müslümanlaşan şehirlerde durum biraz daha farklıdır. O durumlarda şehir bir inanç sisteminin algı ve yapılanma alanı olmaktan öteye kültürlerin ortaklaşa hareket ettiği ve kendine tesir alanı sağladığı bir yapılanmalar manzumesi olmuştur. Diyarbakır örneğinden gidilecek olursa, “Diyarbakır gerçek barışı 1515 ile başlayan Osmanlı Döneminde buldu ve hızla onarıldı” [7]. Güçlü bir “Lonca” düzeni olan Osmanlı Amida’sında yaptırının siyasal, ekonomik gücüne göre birçok mimari eser Hassa Mimarları yorumuyla somutlaşmıştır.

Kanunî döneminde 25 yıl arayla yapılan iki sayımın sonuçlarına bakarak Müslüman çoğunluğun Yeni Kapı/Urfa Kapı aksında yoğunlaştığı, şehrin güneyinin Hristiyanlara, kuzeyinin Müslümanlara ayrıldığı yazılıp söylene de bunun kesin bir kural olmadığı tarihi örnekleriyle bilinmektedir. Kentin doğu yarısı kilise açısından zengindir (Saint George dâhil 6 tane). Güney yarısında sayıları 5’i bulur. Yahudiler de buraya odaklanmışlardır. Kiliselerin güney yarıda ve özellikle güneydoğu çeyrekte sıklaşması, “Gavur” Mahallesi’nin burada oluşu, fiziksel ve pratik verilerdir. Ancak evleri incelerken Müslüman veya Zimmî açısından çok belirgin fiziksel farklılıklar olmadığı ve bu akılcı tasarımın dil, din, ırk ve rengi aştığı bir gerçektir [7].

Diyarbakır Şehirleşme Örneğinde İnanç Etkisi

Diyarbakır ve çevresi, coğrafi konumu, üzerinde 12 medeniyete ait kitabeler bulunan surları, şehirleşmenin bir gerekliliği ve neticesi olarak ortaya çıkan çeşitli uygarlıklara ait pek çok tarihi ve kültürel eserleriyle insanlık tarihinin bilinen ilk dönemlerinden itibaren her devirde önemini korumuş bir yerleşim alanıdır. Sadece kalıntılara rastladığımız eşdeğer şehirlere bakarak Diyarbakır, sahip olduğu tarihi ve kültürel mirası, birçok kırılmalar ve savrulmalara rağmen, kısmen de olsa günümüze kadar taşımasını başarabilmiş şehirlerdendir. Anadolu'nun bu eski yerleşim yeri, farklı din, dil ve kültüre sahip insanları barındırmıştır yüzyıllarca. Bu insanlar sahip oldukları inanç ve değerlerle şehre bir şeyler katmış, şehir de o insanların değerlerine dayelik yapmış ve onları asırlar boyunca gelecek zamanlara taşıma vazifesini üstlenmiştir.

Diyarbakır tarihi M.Ö. 3000 yıllarına, Subarrular'a kadar uzanmaktadır. Sonra Hititler, Mittaniler, Âramiler, Asurlular, Urartular, İskitler, Medler ve Persler'in bu coğrafyada izine rastlamak mümkündür. Büyük İskender dönemiyle birlikte Helenlerin egemenliğine giren şehir sonrasında, Selevkoslar, Partlar ve Büyük Tigran'ın egemenliğine şahitlik etmiştir. Miladi ilk 3-3,5 asır Romalılar arkasından 2,5 asır Bizans egemenliğinde kalmıştır. "Bizans egemenliğini sırasıyla; Bekr Bin Vail'e bağlı Arap kabilesi, Emeviler, Abbasiler, Şeyh Oğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklular, Suriye Selçukluları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Akkoyunlular

ve Safevilerin egemenliği takip etmiştir. Bunları, MS. 1515-1920 yılları arasında 405 yıl sürecek olan Osmanlı egemenliği izlemiştir" [8].

Bazı kaynaklarda, Diyarbakır için eşsiz bir tarihi miras olan Dışkale surlarına ilk taşların 346-349 yıllarında Roma İmparatoru II. Constantine döneminde konulduğu belirtilmektedir. Sonraları bu bölgede hüküm süren Bizans, Abbasi, Eyyübiler, Artuklu, Akkoyunlu, Selçuklu ve Osmanlılar gibi egemen unsurlar Romalıların koyduğu taşların üzerine yeni "taşlar" koymuşlar ve "kültürlerin birbirinin üzerinde yükselmesi" diyeceğimiz bir tarzda, surlar ve başka birçok eserin temel mimari karakterini bozmadan daha da geliştirmişlerdir. Bu geliştirme sürecinde her kültür, eserlere inanç değerleriyle yoğrulmuş olan kendi kimliğini nakşetmiştir [3]. Diyarbakır Ulucami bunun en güzel örneklerinden birisidir. Çünkü ilk yapıldığında bir ibadethane olarak yapılmış ve her dönemde, farklı din ve inançların hüküm sürdüğü egemen anlayışlara rağmen, varlık ve yapılış amacının dışına çıkarılmadan asli işlevi olan ibadethane olarak asırlarca kullanılagelmiştir. Özellikle Osmanlı dönemine gelindiğinde kurumsal anlamda bir şehir yapılanması anlayışının geliştiğini görürüz. Bundan Diyarbakır da nasibini almıştır. "Osmanlı Devleti kendi çağlarının en modern ve en güzel şehirlerini inşa ederken fethettikleri şehirlere öncelikle camiler inşa etmişler, şehirler ise bu camilerin etrafında kurmuşlardır. Özellikle camilerin etrafında medreseler, kütüphaneler, şifahaneler, hamamlar, hanlar, vakıflar kurarak şehirleri yaşanır hale getirirken insanların tüm ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bulundukları coğrafyalarda Müslüman ve gayrimüslim farkı gözetmeden bu çalışmaları sürdürürken

'Yaratılmışı Yaratan'dan ötürü sevmek' düsturunu hiçbir zaman ihmal etmemişler böylece tüm coğrafyaların İslâmlaşması sağlanırken şehirlere İslâm kültürü nakış nakış işlenmiş, insanların gönüllerinde bu izler çok geniş yer tutmuştur.

Osmanlı Devleti fethettiği tüm bölgelere gönderdiği vilayet mimarlarıyla şehrin planlı bir şekilde imar edilmesini sağlamıştır. Buna örnekler verecek olursak; 1516'da Bosna'ya, 1556'da Erzurum ve Diyarbakır'a mimarlar atanarak şehirlerin sistemli ve planlı bir şekilde imar edilmesi sağlanmış ve bu gelişmeler ise merkezden takip edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vilayet mimarlıkları, her vilayete bir mimar tayin edilmesi XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmektedir. Bu suretle ki Osmanlı şehirleri dünya medeniyeti içerisindeki mümtaz yerini almıştır" [9].

Diyarbakır şehirleşmesinde kültürel dokuyu oluşturan ve şehirleşmenin temel göstergesi olarak kabul edilebilecek, cami ve mescitler, medreseler, bir dönem 1.040.000 cildi bulan kitaplık ve kütüphaneler, İbrahim Gül-şeni, Aziz Mahmud Urmevi, gibi tasavvuf sahasında çaplı mütefekkirler çıkarmış Tekkeler, sebil düşüncesinin ürünü onlarca çeşme, hamamlar, bedestenler, köprüler bu şehre inanç kaynaklı bir kimlik kazandırmıştır. Bunların yanında eski dönem kiraathaneler bile birer insan yetiştirme mekânları olarak zikredilmektedir [10].

XVII. yy. başlangıcında kent, tarih boyunca olduğu gibi bir din ve bilim merkezidir. Çünkü Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine referans veren cami, mescit, külliye, medrese, zaviye, türbe, hamam gibi yapı türleri şehir dokusuna Türk-İslam kimliğini eklemiştir. Hanların arkasında başlayan konutların aralarında seyrek olarak hamam ve çokça mahalle mescidi de yer almıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren mahallelerde çeşme yapımına bir hayli önem verilmiştir [8].

Şehirlerin dini bir kimlikle inşasında kuşkusuz vakıf kültürü ve geleneği çok derinden etkileyici ve belirleyici olmuştur denebilir. Çünkü çok geniş bir alanda hizmetler yürüten vakıflar şehirleşmenin en önemli dinamikleri olmuşlardır. Aynı zamanda şehirlere kendi anlayış ve algı tarzlarının temel ilkelerini de katmışlardır. Bu boyutuyla dini kaygılarla oluşturulan vakıf geleneğinin bizzat şehirlerin nüvesini oluşturduğu ve vakıf anlayışının şehirleşmede çok önemli işlevler üstlendiği söylenebilir

Vakıflar, Osmanlı şehirlerinde ayrı bir belediye teşkilatı veya bu işleri yerine getiren devletin bir kurumu konumunda olmuşlardır. Vakıfların yol inşaatı, köprü inşaatı, bahçeler oluşturulması, aydınlatma gibi çalışmaları da vardır. Yol inşaatı konusunda büyük vakıflardan pay ayrıldığı, köprü inşaatı ve bakımı konusunda Diyarbakır ve Hasankeyf'te birer vakfın hizmet verdiği bilinmektedir.

Şehirlerin su ihtiyacı çoğu zaman vakıfların ilgi alanına giriyordu. Suyun sağlanması yanında, taksimi sonucu ortaya çıkan çeşmelerin kırsal alanda su kuyularının, yazları soğuk su ihtiyacını karşılayan sebillerin korunup, bakılması hizmetleri vakıflarca karşılanıyordu.

Bu vakıflardan XVI. yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'nde 11 tane vardır ve bu tutar tüm vakıfların % 3,24'ünü teşkil eder. XVI. yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği vakıflarında bu ünitelerden elde edilen gelir 2.652.061 akçelik bir meblağa ulaşmakta olup, bu miktar o dönemde bölge ekonomisi için oldukça önemli bir unsur oluşturmakta idi.

Diyarbakır Eyaleti'nde bulunan vakıflarda 1.371 kişi görev yapmaktadır. Bu insanlar vakıfların bulundukları şehirlerde ihtiyaçlarının karşıladıkları için aldıkları yevmiye de bölge ekonomisinde canlılık kaynaklarından birini oluşturmuyordu. Çalışan her bir kişinin bir aileyi temsil ettiği ve bir ailenin de 5 kişi olduğu varsayılırsa 6.855 kişi vakıf ödenekleri ile geçinmektedir. Bu rakam da XVI.yüzyıl ölçülerinde orta büyüklükte bir belde nüfusuna denktir. Dolayısıyla inanç temelli kurumların şehre kattığı ivme açısından bu durum dikkate değerdir. Tablo 1'de Diyarbakır

Beylerbeyliği'ndeki

Vakıfların

Dağılımı

verilmiştir.

Vakfın Adı	Sayısı	Genele %'si
Camiler	34	10,05
Mescidler	172	50,88
Medrese ve Mektepler	21	6,21
Zâviyeler	43	12,72
Mezarlar	21	6,21
Çeşme ve Sebiller	9	2,66
Su Kuyusu	1	0,29
Köprüler	2	0,59
Hanlar	4	1,18
Haremeyn vd.	5	1,47
Su Vakfı	1	0,29
Hamamlar	1	0,29
Cüz ve Sure Okuma	6	1,77
Diğerleri	18	5,32
Toplam	338	

Tablo1

- Bir genelleme yapılacak olursa Diyarbakır'da inanç etkisiyle ortaya çıkan yapılar dolayısıyla şehirle ilgili şu genel bilgiler verilebilir:
- Sur içinde tarihi değere sahip 150-200 civarında cami, medrese, kilise ve mescit bulunmaktadır.
- *Kentın dört kapısının girişinde bir cami, bir hamam ve bir han, bir camiye bağlı 13, bağımsız 5 adet olmak üzere toplam 18 medrese, bulunmaktadır
- 1873 ve 1885 yıllı "Diyarbakır Vilayeti Salnamesi"ne göre Diyarbakır kentinde artık, 4164 hane, 3916 dükkan, 28 cami, 32 mescit, 4 medrese, 1 Mülkiye Rüştıyesi,

1 Askeri Rüştîye, 35 mektep, 7 kütüphane, 5 tekke, 130 çeşme, 11 kilise, 6 Hristiyan mektebi, 7 İslam kabristanı, 4 Hristiyan mezarlığı bulunmaktadır [12, 13].

- Hristiyanlığa ait beş ayrı mezhep ve bunların oluşturduğu 22 kilisenin bulunduğu bildirilmektedir [14].

İnançla Şekillenen Diyarbakır Evleri

Diyarbakır evleri insanın doğayı belli bir ritim ve düzen içinde algılayıp dönüştürmesinin en açık örnekleri olarak görülebilirler. Evler, üç ana öğeden oluşmaktadırlar. İç mekânlar, dış mekân ve bahçe. Evlerde geleneksel İslam kültürünün oluşturduğu mimaride rastlanan haremlik ve selamlık kısımları ana birer unsur olarak bulunmaktadır [3].

Geleneksel Diyarbakır evleri, iklimin ve mahremiyetin şaşırtıcı ve bir o kadar da etkileyici kullanıldığı evlerdir. Evlerin kapılarında, topuzlu bir el şeklinde veya 15-20 cm. uzunluğunda belirli bir biçim verilmiş bir demir parçası olurmuş. Aslan başı olan tokmaklar erkekler için, hanım eli güzelliğinde işlenirse kadınlar ve bebek başlı motifli olanı da çocuklar içinmiş. Her biri ayrı bir ses tonuna sahip olduğu için, ev sahibi çalan tokmaktan gelenin erkek mi kadın mı yoksa çocuk mu olduğunu anlar, tedbirini ona göre almış [15]. Kapı üstlerinde bazen evlerin yapıldığı tarihi belirten ve ebced hesabına göre tarih düşürülmüş bir taş levha, bazen de ev sahibinin hacı olduğunu belirten bir ayet veya Esma-i Hüsna'dan bir ismin yazıldığı seramik levha olurdu [10].

SONUÇ

Diyarbakır şehri Müslüman unsurlarla tanışmadan evvel kadim kültür ve inançların bir şehri iken Müslümanların bu coğrafyalara gelmesinden sonra tamamıyla inanç eksenli bir şehir olarak kurulmuş ve varlığını öyle sürdürmüştür. Şu oluşumlardan dolayı Diyarbakır İslam inancının etkilediği bir şehir olarak kurulmuş ve aynı duyarlılıkla varlığını sürdürmektedir:

İslam şehrinin çekirdek kısmında Cuma namazı kılınan büyük bir cami bulunmaktadır.

1. Ticari faaliyetlerin hemen hemen tamamı şehir merkezindeki büyük caminin etrafında toplanmıştır.
2. İslam şehirleri genellikle, şehir çekirdeğindeki büyük camiye odaklı, eğri büğrö, dar ve çok sayıda çıkmaz sokağı içeren, labirente benzer bir

yol şebekesine sahiptir.

3. Mahalleler birbirinden belirgin şekilde ayrılmıştır. Mahalleleri oluşturan evler ise, avlusuz ev tipine rastlamak mümkünse de genellikle avlulu ev formu yaygındır.
4. İslam şehirlerinde heykel, anıt ve benzeri unsurlar yoktur. Buna karşılık III. yüzyıldan itibaren giderek yaygınlaşan mezarlar üzerine kurulmuş türbelere rastlanmaktadır [4].

KAYNAKLAR:

1. ÇELİK, C., Şehirleşme ve Din, Çizgi Kitapevi, , ss. 16-21,29-52, 2002.
2. GİDDENS, A., Sosyoloji Eleştirel Bir Yaklaşım, çev. Ruhi Esengün, İsmail Öğretir, İhtar Yay., s. 101, 1993.
3. BAĞLI, M., BİNİCİ, A., Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi, Bilim Adamı Yay., s. 21, 2005.
4. CAN, Y., İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, TDVY, ss. 24,25, 1995.
5. CANAN, İ., İslam'da Çevre Sağlığı, Cihan Yay. ss. 47-59, 1986.
6. BİLMEN, Ö. N., Büyük İslam İlmihali, İstanbul, ss. 161-164, 1975.
7. TUNCER, O. C., "Diyarbakır Kent Kimliği", I. Diyarbakır Sempozyumu, Neyir Matbaası, s.166, 2000.
8. KEJANLI, D. T., "Diyarbakır Sur İçinin Tarihi Gelişim Evreleri", Nebiler, Sahabiler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği, ss. 350-351, 2010.
9. www.bilinmeyendiyarbakır.com
10. KORKUSUZ, M.Ş., Eski Diyarbakır'da Günlük Hayat, Kent Yay., ss. 104-105, 2007.
11. BİZBİRLİK, A., "Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek, XVI. Yüzyıl Diyarbakır", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, ss. 439-442, 2008.
12. ARSLAN, R., " Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, ss. 80-107, 1999.
13. YILMAZÇELİK, İ., XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, TTK, ss. 54-73, 1995.
14. YILDIZ, M., "Diyarbakır'da Hristiyan Rumlardan Arda Kalanlar", Nebiler, Sahabiler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği, s. 194, 2010.
15. YILMAZ, A., BARAN, M., "Diyarbakır Küçeleri", Nebiler, Sahabiler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği, s. 462, 2010.